

DURF ZELF TE DENKEN!

Verlichting – twijfel aan oude dogma's – is van alle tijden

De eeuw van Voltaire, Hume en Kant wordt ook wel de eeuw van de verlichting genoemd.

Maar daarmee doen we die term geen recht. We geven het een periodiek beperking mee die in de achttiende eeuw zelf niet werd gevoeld. De denkers uit die eeuw beschouwden de verlichting als een proces dat al lang vóór hun eigen tijd was ingezet. Wat is de verlichting dan wel, als het meer is dan een bepaalde periode in de achttiende eeuw?

Jabik Veenbaas is filosoof, schrijver van historische werken en vertaler. In 2013 verscheen van zijn hand: *De Verlichting als kraamkamer. Over het tijdperk en de betekenis voor het heden* (Nieuw Amsterdam, 2013).

Verlichting is het ontkomen van de mens aan de onmondigheid waaraan hij zelf schuldig is,' schrijft Kant. 'Onmondigheid is het onvermogen om je van je eigen verstand te bedienen zonder de leiding van een ander. Je bent *zelf schuldig* aan deze onmondigheid als die niet veroorzaakt wordt doordat het je ontbreekt aan verstand, maar aan de vastberadenheid en de moed om je daarvan zonder andermans leiding te bedienen. *Sapere aude!* "Heb de moed je van je *eigen* verstand te bedienen!" is dan ook het motto van de verlichting.' Kant lijkt hier een glasheldere boodschap af te geven. En toch wordt zijn tekst naar mijn smaak vaak iets te gemakzuchtig gelezen. Want wanneer wij over de verlichting spreken, denken we toch doorgaans aan een specifieke periode, aan de grote achttiende-eeuwse denkers, aan de *Encyclopédie* en aan de Franse Revolutie. Maar waar is die periode gebleven in de woorden van Kant die ik zojuist aanhaalde? Verlichting, zegt Kant, is de bevrijding van de mens uit de onmondigheid waaraan hij zelf schuldig is. Dat is, op de keper beschouwd, een uitspraak die zich aan precieze periodisering onttrekt. Kant definieert verlichting als een proces waaraan wordt deelgenomen door ieder mens die zelf durft te denken. Dat kan de Egyptenaar uit de faraotijd zijn die zijn priester niet langer vertrouwt. Of de oude Babyloniër die de raad van zijn sterrenwichelaar in de wind slaat. Maar net zo goed de vrouw uit de eenentwintigste eeuw die zich niet langer door haar man laat koeioneren.

EEUW VAN DE VERLICHTING?

Wanneer wij de eeuw van Voltaire, Hume en Kant de verlichting noemen, geven wij de term een periodieke beperking mee die in de achttiende eeuw zelf niet werd gevoeld. De denkers uit die eeuw signaleerden een proces dat al lang vóór hun eigen tijd was ingezet. Condorcet, een man die aan het eind

van de achttiende eeuw terugblikte op de menselijke geschiedenis, typeerde die geschiedenis als één grote ontwikkelingsgang waarin zich verschillende tijdperken van verlichting hebben voorgedaan. Zeer belangrijk was voor hem bijvoorbeeld de tijd van de oude Grieken, waarin niet alleen de wetenschap enorme vooruitgang boekte, maar ook baanbrekende ontwikkelingen plaatsvonden op het terrein van de politieke emancipatie. Hij karakteriseert het Griekse volk als de 'weldoener en de gids van alle naties'. De achttiende-eeuwse denkers

Portret van Immanuel Kant. Schilderij uit de achttiende eeuw.

gaven hun eigen tijd dus niet het alleenrecht op verlichting. Maar ze beschouwden die wel als een unieke fase, als een beslissende stroomversnelling in een proces. Rond het jaar 1700, misschien zelfs al iets eerder, begon de intellectuele elite in Europa te beseffen dat er veel veranderd was. ‘*Finis saeculi novam rerum faciem aperuit*,’ noteerde Leibniz in een van zijn korte geschriften, toen de achttiende eeuw net in de startblokken stond: ‘Aan het eind van de eeuw hebben de dingen een nieuw gezicht gekregen.’ Wanneer begon deze turbulente periode dan precies? Daar is in de loop der jaren heel wat over geschreven. Veel commentatoren laten haar rond of even vóór het jaar 1700 beginnen, en er zijn zelfs denkers die menen dat je al rond 1650 kunt spreken van het begin van de verlichting. Het is een gecompliceerde discussie, temeer omdat de twee interpretaties van het begrip ‘verlichting’ – de periodieke en de bovenperiodieke – nogal eens met elkaar verward worden of over elkaar heen gelegd worden.

DE NUCHTERHEID VAN CANDIDE

Ik denk dat er goede redenen bestaan het begin van de verlichting – van de verlichting als historische periode dus – niet halverwege de zeventiende eeuw maar later te dateren, bijvoorbeeld rond 1700 of net daarvoor. De achttiende-eeuwse denkers die de sfeer van het tijdperk bepalen, ik denk dan bijvoorbeeld aan Hume, Lamettrie, Rousseau en Kant, benaderen de grote filosofische vraagstukken op een manier die wezenlijk verschilt van die van de grote rationalisten uit de zeventiende eeuw. Wanneer je de verlichting wilt typeren, dien je de achttiende-eeuwse kritiek op die rationalisten en hun systemen in je typering te betrekken. De kritiek op en de spot met de grootspraak van de rede groeide in de achttiende eeuw uit tot een hoofdthema. Nergens vinden we het wantrouwen ten opzichte van die oude rationalistische systemen sprekender verwoord dan in de filosofische vertelling *Candide of het optimisme* van Voltaire. Voltaire, vermoedelijk de beroemdste spotter van het tijdperk, heeft het hier gemunt op Leibniz en diens leerling Wolff, die meenden te kunnen bewijzen dat onze wereld de beste van alle mogelijke werelden was. De alwetende en almachtige God zou nooit een wereld kunnen scheppen die voor verbetering vatbaar was. De leer van Leibniz wordt in het boek vertegenwoordigd door Candides huisonderwijzer, de heer Pangloss, die hem lesgeeft in de ‘metafysisch-theologische cosmolonnoezologie’. Pangloss loopt voortdurend te koop met zijn Leibniziaans optimisme: ‘Hij kon schitterend bewijzen dat er geen gevolg is zonder oorzaak en dat, in deze beste van alle denkbare

werelden, het kasteel van mijnheer de baron het schoonste van alle denkbare kastelen was, en mevrouw de barones de beste van alle denkbare baronessen.’ Candide wordt weggejaagd van het kasteel van baron Thunder-ten-Tronckh waar hij is opgegroeid en moet nu de wereld in. Al gauw komt hij zijn oude leermeester weer tegen, nu als een bedelaar die van top tot teen onder de zweren zit. Hij begint het vertrouwen in het pretentieuze optimisme van zijn geliefde leermeester te verliezen,

‘DE DENKERS VAN DE VERLICHTING SIGNALEERDEN EEN PROCES DAT AL LANG VÓÓR HUN EIGEN TIJD WAS INGEZET’

omdat Pangloss en hij allebei voortdurend de vreselijkste dingen meemaken. En terwijl Pangloss bij alle ellende zijn naïeve rationalisering blijft oplepelen, eindigt Candide als nuchtere scepticus, die beseft dat er veel kwaad op de wereld is en dat de mens zijn leven enkel draaglijk kan maken door zich met werken te vrijwaren van ‘verveling, slechte gewoonten en armoede’. De spotter is een scepticus, een twijfelaar: hij neemt de menselijke tekorten op de korrel. Maar de spotter beschikt ook over branie. Hij is zelfverzekerd genoeg zijn scherpe tong te laten spreken. De achttiende eeuw was de galavoorstelling van de spotters. En dat kon ze worden, omdat ze genadeloze scepsis paarde aan een machtig zelfvertrouwen.

DE NATUURWETENSCHAP ALS AANJAGER

De grote aanjager van dat zelfvertrouwen was de natuurwetenschap, die met haar empirische methodiek voortdurend terreinwinst boekte. De toenemende scepsis ten aanzien van oude zekerheden is direct met die natuurwetenschap te verbinden. Steeds kritischer stonden de denkers tegenover kennis die niet langs de weg van empirisch

In de Parijse salon van Madame Geoffrin ontmoeten filosofen, schrijvers en wetenschappers elkaar. Schilderij van Anicet-Charles-Gabriel Lemmonier, 1812.

De filosoof en historicus David Hume. Schilderij van Allan Ramsay, 1766. Scottish Natural Gallery.

onderzoek werd verkregen. Maar er waren meer zaken die de scepsis bevorderden. De bloedige godsdienstoorlogen hadden de kritiek op het geloofsfanatisme en dus op een al te grote leerstelligheid in religieuze kwesties aangewakkerd. Ook van de ontdekking en beschrijving van andere culturen en van de uitvinding en vervolmaking van de boekdrukkunst waren sceptische impulsen uitgegaan. Wie ziet dat er ook in andere delen van de wereld geavanceerde beschavingen bestaan en die beter leert kennen, zal de eigen beschaving met kritischer ogen bekijken. En wie toegang krijgt tot boekwinkels en bibliotheken, tot een veelheid van opvattingen en denkbeelden, zal sneller gaan relativeren. De verlichting werd een tijd van bevrijding, van afrekening, niet alleen met de oude religieuze naïviteit, maar ook met de oude pseudorationele zelfgenoegzaamheid. Die bevrijding betekende echter ook verlies. Waar eindigde de kritiek? Zou ze niet alle vormen van geestelijk houvast onderuithalen? De begintijd van de verlichting wordt met recht gekarakteriseerd als een tijd van crisis. Symptomen van zo'n crisis treffen we al aan bij de vroege wegbereiders van de verlichting, bij denkers als Descartes, Spinoza en Pascal, die gevoelige seismografen van hun tijd.

DE VERWARRING VAN HUME

En de symptomen verergerden. De crisis in het Europese denken was met het aanbreken van de achttiende eeuw niet voorbij. Integendeel, ze verdiepte zich en breidde zich uit. Heel duidelijk valt dat af te lezen aan het werk van de empirist David Hume die in het eerste boek van zijn *Treatise of Human Nature* vertelt over zijn hartverscheurende twijfel. Hume zegt daar over zichzelf dat hij in 'totale duisternis' verkeert. Wat betekent die duisternis van Hume? Hoe licht was de verlichting eigenlijk? Hume legt het zelf haarfijn uit. Hij vertelt ons hoe hij de systemen van zijn rationalistische voorgangers verwerpt en dan op zoek gaat naar een nieuwe filosofische werkwijze. En hij komt tot de conclusie dat de rede hem hier in de steek laat, omdat die bij haar zoektocht naar laatste waarheden verstrikt raakt in onoplosbare tegenstrijdigheden. 'De intense beleving van deze veelvuldige tegenstrijdigheden en onvolkomenheden in de menselijke rede heeft zo'n uitwerking op mij gehad en heeft mijn brein zodanig verhit, dat ik eraan toe ben alle overtuigingen en argumenten te verwerpen en zelfs geen keuze kan maken of opvattingen meer of minder waarschijnlijk zijn. Waar ben ik? Wat ben ik? Wat heeft mijn bestaan veroorzaakt? En tot welke toestand zal ik terugkeren? Om wiens gunsten zal ik dingen? En wiens woede moet ik vrezen? Wat voor schepsels omringen mij?'

In het hart van de verlichting, in de getuigenis van Hume, zien we de twijfel van Descartes met verdubbelde kracht terugkeren en dit keer tast die de zekerheden van de mens tot in het merg aan. We stuiten op het eind van de laatste grote illusie, die van de rede, en op de diepe impasse die daarvan het gevolg is. De grote achttiende-eeuwse denkers hebben die impasse allemaal ervaren en daar een uitweg uit gezocht. De verlichting, dat is het verhaal van Humes impasse én dat van de strategieën om haar

'IN DE VERLICHTING ZIEN WE DE TWIJFEL MET VERDUBBELDE KRACHT TERUGKEREN'

te bestrijden. Hume zelf vond soelaas in de empirische wereld, in de natuur en het gevoel. 'Gelukkig kan de natuur zelf wat de rede niet kan,' zo noteert hij, 'door de wolken te verdrijven en mij te genezen van deze filosofische melancholie en dit delirium.' Hij vertelt hoe zijn wanhoop verdwijnt wanneer hij met zijn vrienden tafelt en triktrak speelt. Humes medicijn lijkt triviaal, maar verschaft ons bij nadere beschouwing uitzicht op zijn hele wijsgerige stelsel. De rede kan de problemen niet oplossen, de natuur en het gevoel moeten ons redden.

MENSENRECHTEN EN DEMOCRATIE

Om de verlichting kunnen we niet heen. Het tijdperk heeft ons veel gegeven om dankbaar voor te zijn. Het grote verhaal van de mensenrechten ontstond in de achttiende eeuw, in de tijd van de grote revoluties in Amerika en Frankrijk. De basisstructuur van onze moderne democratieën werd gevormd door verlichtingsdenkers als Montesquieu, D'Holbach en Condorcet. De ideeën die ten grondslag liggen aan onze moderne welvaartsstaat ontstonden in de verlichting. De vrouwenbeweging vindt de pioniers van haar emancipatorische idealen in verlichtingsdenkers als Mary Wollstonecraft. Maar in wezen vormt de verlichting de hele manier waarop we in het leven staan. In de verlichting ontstond ons geestelijke speelveld. Nog steeds nemen we afscheid van de grote illusies van de westerse wereld, die van de godsdienst en die van de alomvattende rede. Nog steeds ook schrikken we terug voor de puinhopen die deze slepende sceptische guerrilla achterlaat en nog steeds zoeken we ons laatste heil bij de natuur. De angst van de verlichting is onze angst. Het is de angst dat er geen geestelijke ankerplaats meer bestaat en dat we als onbetekenende fragmenten materie ondergaan in een al even onbetekenend materieel universum.

Het is de angst van Hume die beseft dat hij op de laatste vragen geen godsdienstig én geen rationeel antwoord heeft en verward rondtast in de nacht. Het is de angst dat er geen verweer bestaat tegen de cynische leegte. En daarom zijn de strategieën van de verlichting zo belangrijk voor ons. Want nog altijd zoeken we naar middelen om aan dat niets te ontkomen. En bij dat zoeken kunnen we veel van het tijdperk leren. In laatste instantie schuilt de grote winst van het tijdperk in haar

'IN WEZEN VORMT DE VERLICHTING DE HELE MANIER WAAROP WE IN HET LEVEN STAAN. HIER ONTSTOND ONS GEESTELIJK SPEELVELD'

vragen. De kracht van de verlichting, dat is haar goed beargumenteerde argwaan jegens de oude dogmatische illusies, dat wil zeggen haar kritische, zuiverende impuls, en haar besef dat de zoektocht naar geestelijke waarden voortaan een zaak zal zijn van de wankele, vragende mens zelf. 'Laten we onze tuin bewerken,' verklaarde Candide. Laten we het bescheiden en overzichtelijk houden, betekent dat. Laten we ons niet in valse pretenties verliezen. Maar ook: laten we onze aardse kansen benutten. ■

Een experiment met een vogel in een vacuümpomp. Schilderij door Joseph Wright of Derby, 1768. National Gallery, Londen.